

by zdusić rozwój ruchu rewolucyjnego” (s. 11 - 12). Do nich należało w szczególności wydanie w kwietniu-maju 1933 r. *Ustawy przeciw ograniczeniom bezpieczeństwa osobistego i publicznego*⁵. Autorka poddaje ją ostrej krytyce przejmując argumentację ówczesnej lewicowej opozycji. Oburzenie jej budzi m. in. przepis nakazujący konfiskatę u ludności karabinów typu Manlicher i sztucerów, w czym widzi „rozbrojenie pracujących, uczestniczących w walce zbrojnej. W szczególności terrorystyczny i kontrrewolucyjny — pisze dalej — był przepis art. 18 ustawy, według którego dyrekcja policji była upoważniona do przeprowadzania rewizji, również masowych i obław w poszukiwaniu broni” (s. 15 - 16; tłum. aut. — JB). Prawo do rewizji i obław bez nakazu sądu stanowiło na pewno poważne ograniczenie swobód obywatelskich, ale sądzić należy, że istniały jednak różnice między tymi przepisami a ustawodawstwem czasów rządów Cankowa, które w takim ujęciu ulegają pewnemu zatarciu.

W całości monografia omawiana uzupełniona przez referat na konferencję krakowską oraz artykuł poświęcony tejże problematyce w jeszcze szerszych ramach chronologicznych, zamieszczony w „Sowietskoje Sławianowiedienije”⁶, stanowią wartościowy wkład historyka prawa w zrozumienie złożonej i zmiennej rzeczywistości politycznej Bułgarii w okresie międzywojennym.

JULIUSZ BARDACH (Warszawa)

E. Sztajerman, M. Trofimowa, *Rabowladel'czeskie odnoszenija w rannej rymskiej impierii (Italija)*, Moskwa 1971, ss. 321.

F. M. Necza j, *Obrazowanie rymskiego gosudarstwa*, Minsk 1972, ss. 272.

W ostatnich latach ukazały się dwie interesujące prace radzieckich uczonych z zakresu historii starożytnego Rzymu. Oparte na marksistowskiej metodologii badań wykazują wiele istotnych i głębokich związków między strukturami prawnymi, politycznymi oraz kulturą i ideologią społeczeństwa rzymskiego a ustrojem i przemianami ekonomicznymi. Wspólną cechą obu prac jest także analiza stosunków klasowych i walki klas w państwie rzymskim w poszczególnych, omawianych przez autorów, okresach.

Główny problem podjęty w pracy E. Sztajerman i M. Trofimowej¹, to istota i przyczyny kryzysu gospodarki opartej na pracy niewolników, którego początek przypada na połowę II w. n.e. Problem ten został ujęty przez autorki w szerokim kontekście społecznych, ekonomicznych, kulturalnych i ideologicznych stosunków w państwie rzymskim, w okresie trzech pierwszych wieków nowej ery. Przedstawione zostały również w związku z tą tematyką zagadnienia dotyczące sytuacji niewolników i znaczenia niewolnictwa za czasów pryncypatu.

Pierwszy rozdział (Źródła niewolnictwa) zawiera omówienie sposobów powstania niewoli w okresie cesarstwa, ze szczególnym zwróceniem uwagi na popadanie w niewolę osób wolnourodzonych oraz handel niewolnikami. W rozdziałach II (Niewolnictwo w gospodarstwach rolnych) i III (Niewolnictwo wśród rzemiosła i w rodzinach miejskich) scharakteryzowane zostały poszczególne grupy niewolników z podkreśleniem szczególnego znaczenia gospodarstw wiejskich i zatrudnionych w nich

⁵ Tekst w *Istorija...*, s. 68 - 69.

⁶ *Czerezwyuczajnoje zakonodatelstwo w Bołgarii w 1924 - 1944 gg.* Sowietskoje Sławianowiedienije 1971, nr 5.

¹ Jest to kolejna rozprawa ze znanej serii *Badania nad historią niewolnictwa w starożytnym świecie*, wydawanej przez Akademię Nauk ZSRR, wysoko oceniona przez A. I. Kaca, *Wiestnik Drewniej Istorii*, 1973 z. 3, s. 183 - 192.

niewolników jako określających strukturę społeczną i podstawowe antagonizmy klasowe tego okresu. Następne rozdziały (IV: Wyzwoleńcy prywatni; V: Wyzwoleńcy cesarscy i miejscy) zawierają przedstawienie sposobów wyzwolenia oraz ocenę sytuacji prawnej wyzwolenców ze szczególnym uwzględnieniem roli wyzwolenców cesarskich w życiu politycznym i w administracji państwowej. Z kolei, w rozdziale VI (Problem niewolniczy) stawia E. Sztajerman — wbrew poglądom niektórych zachodnich historyków — tezę, iż zagadnienia niewolnictwa satnowiły za pryncypatu przedmiot istotnych rozważań (praktycznych i teoretycznych) w społeczeństwie rzymskim, widocznych wyraźnie w pracach polityków, prawników, filozofów i pisarzy. Analiza poglądów różnych kręgów społecznych na sprawy niewolnicze w Rzymie zajmuje dalszą część rozdziału; jego kontynuacją jest rozdział następny (VII: Polityka władz wobec niewolników i wyzwolenców). Ostatnie rozdziały obejmują problem walki klasowej i jej form (rozd. VIII — Walka klasowa) oraz — „Chrześcijaństwo a niewolnictwo w świetle Nowego Testamentu” (rozd. IX). To ostatnie zagadnienie opracowała M. Trofimowa, zajmując się głównie danymi źródłowymi Nowego Testamentu co do kwestii społecznych i etyczno-religijnych w związku z niewolnikami i niewolnictwem. Obszerne zakończenie zawiera podsumowujące uwagi o występujących w omawianym okresie głównych czynnikach rozwoju i kryzysu ustroju niewolniczego w italskiej części państwa rzymskiego, w której — jak stwierdza Sztajerman — niewolnictwo starożytne przeszło najpełniejszą („klasyczną”) drogę rozwojową.

Druga książka poświęcona jest początkom państwa rzymskiego (do III w. p.n.e.). Już we wstępie autor wskazuje na szereg problemów nie rozwiązanych dostatecznie lub nie dostrzeżonych w dotychczasowej nauce (np. stosunki patrycjuszowsko-plebejskie w okresie królewskim, władanie ziemią przez plebejuszy, ewolucja instytucji trybuna ludowego, *ager publicus*, znaczenie niektórych przepisów ustawy XII tablic oraz *leges Liciniae Sextiae* w analizie stosunków agrarnych), co do których proponuje własne rozwiązania. Główna uwaga autora skupiona jest przy tym wokół zagadnień agrarnych i stosunków między patrycjuszami a plebejuszami. Już w rozdziale pierwszym, po omówieniu źródeł i literatury dotyczących powstania Rzymu, analizuje stosunki agrarne w tym początkowym okresie, ze szczególnym zwróceniem uwagi na (kontrowersyjne w nauce) gospodarcze znaczenie dwóch morgów rzymskich (iugera). Rozdział drugi zawiera omówienia podziału społeczeństwa na patrycjuszy i plebejuszy z podkreśleniem ekonomicznego (władztwo ziemią) podłoża nierówności tych klas. Problemom walki politycznej wokół agrarnych kwestii w Rzymie w pierwszej połowie V w. p.n.e., ewolucji instytucji trybunów ludowych oraz znaczeniu ustawy XII tablic (zwłaszcza t. 6, 3) dla rozwoju stosunków ziemskich, a nadto rozszerzaniu posiadłości patrycjuszowskich drogą podbojów, poświęcony jest rozdział III (Walka stanowo-klasowa i rzymskie podboje w początkowym okresie republiki). W ostatnim rozdziale, po omówieniu kwestii związanych z *ager publicus*, *ager quaestorius* i *possessio agri publici*, analizuje F. Nieczaj *leges Liciniae Sextiae*. Co do nich podkreśla, że były wyrazem ekonomicznej i politycznej walki plebejuszy z patrycjuszami w początkach IV w. p.n.e. i stały się doniosłym etapem w rozwoju agrarnej i wojennej historii Rzymu. Tej właśnie dalszej historii podbojów, rozwojowi stosunków agrarnych oraz walce politycznej o demokratyzację ustroju w latach 366 - 265 p.n.e. (tu także *lex Publilia Philonis* i *lex Poetelia Papiria*) poświęca autor drugą część końcowego rozdziału. Treść książki uzupełniona jest siedmioma tablicami, przedstawiającymi głównie osoby (patrycjuszy i plebejuszy) sprawujące ważniejsze urzędy w omawianym okresie. Należy również podkreślić nadzwyczaj staranne wykorzystanie przez F. Nieczaję w licznych przypisach źródeł prawnych i nieprawnych oraz bogatej literatury rosyjskiej, radzieckiej i zachodnioeuropejskiej z XIX i XX w.

Z. M. Czerniłowski, *Chrestomatija po wszeobszczej istorii gosudarstwa i prawa* (pod redakcją Z. M. Czerniłowskiego), Moskwa, Ministerstwo Wysszego i Sriedniego SpECIAL'NOGO ObrazowaniJA SSSR, Wsiesojuznyj Juridiczeskij Za-ocnyj Institut, 1973.

Opracowanie wyboru źródeł do nauki historii państwa i prawa nasuwa wiele problemów i wiele możliwych rozwiązań. Przy dokonywaniu właściwego wyboru tekstów źródłowych należy się liczyć i z programem oraz zakresem nauczania danego przedmiotu i z metodami dydaktycznymi, stosowanymi w danym kraju czy w danej uczelni, wreszcie, co wywoływać może największe trudności, z ograniczoną objętością wyboru (a zatem i z ceną książki), który winien być dostępny dla wszystkich studentów. Rozwiązania mogą tu iść np. w kierunku predylekcji dla tekstów pełnych, wydanych „in extenso”, które, w przeciwieństwie do drukowanych fragmentów, umożliwiają głębszą analizę tekstów prawnych. Wpływa to oczywiście na konieczność ograniczania ilości tekstów. O ile więc takie rozwiązanie dokonywa się kosztem ilości tekstów, to inne rozwiązanie może się odbić ujemnie na ich jakości, na zbytnej ich fragmentaryczności. Dzieje się tak wtedy, gdy autor wyboru dąży do wprowadzenia doń możliwie wielkiej ilości tekstów, jako dokumentacji do podręcznikowego wykładu przedmiotu.

Chrestomatia do powszechnej historii państwa i prawa, opracowana przez prof. Z. M. Czerniłowskiego dla studiów zaocznych prawa w Związku Radzieckim stanowi niejako aneks do przez tegoż autora wydanego podręcznika tego przedmiotu (por. recenzję J. Bardacha w CPH, XXIII, 2, s. 207/8). Stanowi ona szczęśliwe rozwiązanie wyżej zarysowanych trudności, jako że zawiera obok wielkiej ilości tekstów krótkich i wycinkowych, szereg tekstów dłuższych; stało się to możliwe dzięki objętości wyboru, przekraczającej 30 arkuszy wydawniczych, co pozwoliło na zamieszczenie nadzwyczaj wielkiej ilości, bo aż ponad 250 tekstów.

Materiał rozłożony został w następujących proporcjach: starożytność: 13 tekstów (58 s.); feudalizm: 37 tekstów (80 s.); państwo i prawo burżuazyjne: 184 teksty (248 s.); wreszcie — kraje socjalistyczne i kraje III świata: 22 teksty (67 s.). Wybór jest ciekawy i wszechstronny — na uwagę zasługuje np. szerokie uwzględnienie obok tekstów z dziedziny „prawa państwowego” czy prawa sądowego, obfitego ustawodawstwa socjalnego. Odnotować warto zamieszczenie w wyborze obszernych fragmentów „Polskiej Prawdy” (aż 7 s.) oraz krótkich wyimków ze Statutu Wielkopolskiego i z Artykułów Henrykowskich. W wyborze, jak z powyższego zestawienia wynika, dominują ilościowo krótkie wyciągi z wielu bardzo dokumentów, niemniej jednak nie brak w nim tekstów pełniejszych, osiagających i przekraczających 10 stron druku. Ogólnie powiedzieć można, że z tego przywileju korzystały niektóre najnowsze konstytucje państwowe (np. konstytucje CSRS, NRD, Indii). Dawniejsze konstytucje potraktowane zostały, z wyjątkiem konstytucji Stanów Zjednoczonych (12 s.), zbyt zwięźle, niektóre, jak np. karta konstytucyjna francuska z 1814, zostały chyba niesłusznie pominięte. Natomiast więcej znaczenia miejsca słusznie autor przeznaczył ważniejszym spisom prawa i kodyfikacjom (Kodeks Hammurabiego — 15 s., Prawo XII Tablic — 10 s., Instytucje Gajusa — 10 s., prawo salickie — 14 s., Zwierciadło Saskie — 10 s., Carolina — 10 s., Code civil — 10 s., francuski kodeks karny z 1810 r. — 14 s.). Oceniając całość tego wydawnictwa stwierdzić trzeba, że ma ono duże walory dydaktyczne; daje ono podstawę do pogłębiania treści wykładu podręcznikowego — w różnych dziedzinach — stosownie do upodobań osób prowadzących zajęcia, czy studentów przygotowujących referaty.

René Fédou, *L'Etat au Moyen Age*, Collection SUP — Les précis de l'enseignement supérieur, section — l'historien, dirigée par Roland Mousnier, vol. 8, Presses Universitaires de France, Paris 1971, ss. 212.

Zmiana metod nauczania uniwersyteckiego, zmierzająca do aktywizacji intelektualnej nauczanych, pociągnęła za sobą konieczność publikacji nowszego niż tradycyjne syntezy typu lektur wprowadzających do samodzielnych poszukiwań w najróżniejszych dziedzinach. Funkcję taką spełnia właśnie seria SUP. Różni się ona przede wszystkim od lepiej znanej „Nouvelle Clío” problemowym, a nie chronologicznym ujęciem poruszanych kwestii, np. władztwo gruntowe i feudalizm w średniowieczu, ruchy ludowe w tymże okresie (obie pióra G. Fourquin), hierarchie społeczne w dobie nowożytnej i współczesnej (R. Mousnier). Każdy tom na podstawie wyselekcjonowanej, najnowszej literatury przedmiotu (francuskiej, ale również i obcej) prezentuje stan naszej wiedzy w poszczególnych dziedzinach, autorski punkt widzenia, wreszcie kwestie sporne, czy luki. Autor omawianego tomiku, profesor historii ustroju na Uniwersytecie Lyon II w nader interesujący sposób przedstawia swoje uwagi, zawarte w dziesięciu następujących rozdziałach: W jakim stopniu wczesne średniowiecze stanowiło kontynuację antyku? Źródła władzy monarszej, następstwo tronu, miejsce arystokracji w państwie, rola kościoła, idea cesarstwa, rezydencje władców i stolice a proces „centralizacji” państwowej, średniowieczna „administracja”, narodowości i państwa narodowe, rządzący i rządzeni (problem komun oraz narodzin zgromadzeń stanowych), wreszcie państwo i życie gospodarcze. Swoje wywody oparł autor wprawdzie głównie na materiale francuskim, ale w szerokim stopniu uwzględnił również problematykę Anglii, Hiszpanii, Italii i Niemiec. Uderza w rozważaniach nad państwem brak problematyki prawa, zarówno w zakresie jego tworzenia, jak i stosowania w sądach. Zbyt słabo, jak się wydaje, wyeksponowane zostały w pracy zagadnienia ewolucji organów władzy lokalnej, a także specyficzne dla doby feudalnej rozproszenie ośrodków władzy, występujące przecież nie tylko w ramach omówionych przez autora lenn. Mamy z nim do czynienia również w płaszczyźnie wzajemnych stosunków między „Koroną” a „communitas”, na przykład na sferze walki o obsadę głównych urzędów w państwie. Nierozwinięcie tych kwestii spowodowało, iż autorski wywód na temat genety podziału angielskich urzędów na królewskie i koronne wypada nader „błado” i mało komunikatywnie (s. 125). W całości, książeczkę uznać wypada za nader udaną, a co więcej „zapładniającą” nie tylko studentów.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Georges Duby, *Guerriers et paysans VII - XIIIe siècles — premier essor de l'économie européenne*, Paris 1973, Gallimard, ss. 312.

W coraz powszechniejszej dziś formie naukowego eseju autor bilansuje wyniki własnych oraz innych współczesnych badań szczegółowych, podejmując próbę nowego wyjaśnienia mechanizmu rozwoju feudalnej gospodarki i stosunków społecznych. W obrębie badanych przez siebie sześciu stuleci wyróżnił G. D. trzy fazy rozwojowe: tworzenie się podstaw średniowiecznej gospodarki, do połowy IX w.; okres gospodarki zorientowanej na wojny i rozbój (poł. IX — poł. XI w.), wreszcie dobę burzliwego wzrostu gospodarczego, uwarunkowanego postęпами techniki wytwórczej, kolonizacji wewnętrznej i reorganizacją wielkiej własności (poł. XI - XII w.). Wykorzystując w swej analizie wyniki innych nauk społecznych, m. in. antropologii kulturalnej, autor doszedł do wniosku, że w pierwszym okresie obrót to-

warowy wcale nie zanikł, jak przypuszczano, lecz posiadał on odmienny charakter, analogiczny do znanego społeczeństwu prymitywnym wymienia darów. Również pieniąż tamtych czasów nie pełnił jeszcze funkcji środka wymiany, lecz narzędzia podnoszenia prestiżu jego posiadaczy. Nie brak w tekście, poświęconym przede wszystkim zachodniej Europie, ciekawych uwag na temat charakteru rozwoju społeczno-gospodarczego wczesnofeudalnej Europy środkowo-wschodniej (s. 141 i n.).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Rostislav Nový, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica — Monographia XLIII — 1972. Praha 1973, ss. 184.

Zbilansowawszy stan wiedzy na temat ustroju państw środkowej Europy w IX w. w tomie *Die Anfänge des Böhmisches Staates* (1968 r., por. CPH XXIII, 2, s. 238) autor, docent na Wydz. Historycznym w Pradze, przed przystąpieniem do opisu stosunków czeskich w X stuleciu, bilansuje wiedzę o następnych wiekach XI - XII, a to w celu zdobycia pewniejszych podstaw dla wniosków o charakterze retrogresywnym. Rozważania swoje przedstawia R. N. w pięciu rozdziałach traktujących kolejno o: dziejach politycznych (s. 9 nn); strukturze społeczno-politycznej, ze szczególnym uwzględnieniem następujących momentów — drużyna, zgromadzenia polityczne, służba księciu, system beneficjalno-lenny, wolni i niewolni, rozwój organizacji kościelnej (s. 29 nn); formowanie się wielkiej własności ziemskiej — książęcej, świeckiej i duchownej (s. 87. nn); stosunek do Czech i ustrój Moraw (s. 139 nn); ideologia dynastyczno-państwowa (s. 167 nn). Wywody swoje snuje autor na podstawie wyczerpującego zestawienia czeskiej literatury i selektywnie dobieganych źródeł.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Issledowanija po istorii sławjanskich i bałkańskich narodow. Epocha sriedniewiekowja — Kiewskaja Rus' i jejo sławjanskije sosiedi, Izd. Nauka, AN SSSR — Institut Sławjanowiedienija i Bałkanistyki. Moskwa 1972, ss. 290.

Jest to pierwszy tom prac przygotowywanych w sektorze średniowiecznej historii Instytutu Słowianoznawstwa i Bałkanistyki, utworzonym w 1970 r., a kierowanym przez V. D. Koroliuka. Historyka państwa i prawa, spośród zamieszczonych w tomie piętnastu rozpraw zainteresują: V. D. Koroliuk — *Główne problemy formowania się wczesnośredniowiecznych państw i narodowości u Słowian zachodnich i wschodnich* (s. 7 - 28); V. I. Dowżenok — *O niektórych specyficznych cechach ustroju feudalnego na Rusi* (s. 92 - 106, gdzie zarysowano próbę wyjaśnienia genezy podziałów rodzinno-dzielnicowych państwa utrzymaniem się na Rusi do XII w. tzw. scentralizowanej renty feudalnej); P. P. Tołocko — *Wiece i powstania ludowe w Kijowie* (s. 125 - 143, gdzie rozwinięto tezę, iż „wiece” były jedynie instytucją kierowaną przez miejską oligarchię, a nie organem „ludowładztwa”); E. P. Naumov — *Z badań nad feudalno-stanową terminologią staroruską i południowo-słowiańską* (przemiany znaczeniowe terminu „bojar” u Słowian pld. w XII - XIII w., s. 223 - 236).

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Medieval Representative Institutions — Their Origins and Nature, ed. by Thomas N. Bisson, The Dryden Press. European Problems Studies — History 8, Hinsdale 1973, s. 6 nlb., 154.

T. N. Bisson, profesor Uniwersytetu Berkeley dał się poznać międzynarodowej opinii specjalistów jako wybitny znawca historii ustroju średniowiecznej (głównie południowej) Francji, przez prace o XIII-wiecznych zgromadzeniach politycznych Langwedocji, o funkcjach Parlamentu paryskiego w tymże stuleciu, czy o wojskowych aspektach genezy zgromadzeń stanowych. Zgodnie z panującym w świecie anglosaskim zwyczajem dostarczania studentom przekładanych na angielski, przeważnie pozbawionych przypisów „digestów” ze światowej literatury specjalistycznej (por. CPH XXI, 2, s. 286 i n., oraz XXV, 1, s. 218 i n.), wydawca zebrał w prezentowanym tomie najcelniejsze fragmenty siedemnastu prac obrazujących poglądy na genezę i istotę reprezentacji stanowych: w literaturze XIX wieku (F. Guizot, W. Stubbs), pierwszej połowy XX stulecia w odniesieniu do Anglii (F. W. Maitland, D. Pasquet, H. G. Richardson i G. O. Sayles, B. Wilkinson) oraz Francji (C. H. Mc Ilwain, J. Billioud, G. Du Pont-Ferrier), wreszcie w aspekcie porównawczym (M. Bloch, R. Fawtier). Współczesne kierunki poszukiwań reprezentowane są przez prace E. Lousse'a, G. Posta, A. Marongiu, G. I. Langmuira, T. N. Bissona, B. Tierney'a. Krótki, czterostronicowy wstęp wprowadza czytelnika w węzłowe problemy ewolucji poglądów na omawiane zagadnienie, znajdujące dodatkowe wsparcie w rozumowanej bibliografii (nie tylko w języku angielskim, s. 152-4). Całość pełnić może funkcję ogólnie orientującego wstępu do samodzielnych badań nad zagadnieniem traktowanym porównawczo, a także może zastąpić wypisy z nieraz trudno dostępnych pozycji.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Die Schöffenspruchsammlung der Stadt Pössneck. Teil IV — Wort- und Sachregister. Von Gerhard Buchda, Thüringische Archivstudien, Band 10. Weimar 1971, ss. 377.

Tom czwarty jest zarazem tomem ostatnim całego przedsięwzięcia wydawniczego, którego pierwsze trzy tomy zostały już omówione na łamach Czasopisma Prawno-Historycznego (w latach 1959 — T. XI, z. 1 i 1964 — T. XVI z. 1). Obecnie nadszedł czas na zrecenzowanie tomu ostatniego i na podsumowanie całości.

Obie przedmowy do tomu IV (H. Eberhardta w imieniu wydawnictwa i G. Buchdy, który opracował ten tom) informują — łącznie z przedmowami do poprzednich tomów — o losach wydawnictwa, które zostało podjęte z inicjatywy władz miasta Pössneck w Turynii, a doszło do skutku — po rezygnacji Uniwersytetu w Lipsku — siłami pracowników naukowych Uniwersytetu w Jenie. Prace trwały od 1937 do 1971 r. Tom I, zawierający tekst zbioru ortyłów, przygotowali do druku Reinhold Grosch, przy współpracy Karola T. Lautera i Willy Flacha. Tom II, jest dziełem W. Flacha. Zawiera on studia dotyczące genezy i źródeł zbioru, osoby pisarza, dat i adresatów ortyłów, wreszcie znaczenia zbioru dla historii prawa całego regionu. Wydawnictwo doprowadził do końca Gerhard Buchda, autor tomów III i IV. W tomie III zamieścił on wyniki badań nad znaczeniem opublikowanego w I tomie zbioru dla historii prawa saskiego i dla historii sądów wyższych tego prawa w Magdeburgu i w Lipsku. Dokonał też interesującego podziału ortyłów na pięć typów, biorąc za kryterium podziału ich strukturę wewnętrzną (ss. 21-27), a także odpowiedział na pytanie, w jakich fa-

zach toczącego się procesu zostały ortyły wydane (ss. 28 - 30). Druga część tego tomu stanowi zbiór regestów uporządkowany rzeczowo, w rozbiciu na dziesięć większych grup: sprawy ogólne, prawo i zwyczaj, sąd, czynności prawne przed sądem i władzami, proces sądowy (z podziałami: forma i tok, postępowanie wstępne, postępowanie dowodowe, egzekucja, postępowanie ugodowe, proces inkwizycyjny), działalność ortyłowa sądów wyższych, prawo prywatne, prawo karne. Ostatnie dwa działy podzielono na poddziały, a wszystkie z kolei na paragrafy. Tom IV stanowi obszerny słownik języka prawniczego występującego w zbiorze ortyłów z Pössneck, w którym każde hasło zilustrowane zostało cytatami (nieraz licznymi) z odpowiednich ortyłów. Słownik pomyślany został jako pomoc dla lepszego zrozumienia tekstów, a że niemiecki słownik prawniczy (*Deutsches Rechtswörterbuch*) długo jeszcze nie doczeka się ukończenia, pozostanie słownik G. Buchdy, zawarty w IV tomie recenzowanego wydawnictwa, nieocenioną pomocą dla każdego badacza prawa sasko-magdeburgskiego.

Ujemną stroną całego przedsięwzięcia jest cechująca je chaotyczność, polegająca na pomieszaniu w poszczególnych tomach części źródłowych lub z nimi bezpośrednio związanych, z opracowaniami (studiami) na nich opartymi. Problematyka genezy zbioru, jego źródeł i pisarza zbioru omówiona została w tomie I (Przedmowa), a także w studiach zawartych w tomie II. Tekst źródłowy znajduje się w tomie I, ale dodatek do niego w tomie II. Skorowidz osobowy i miejscowy umieszczony został w tomie I, natomiast indeks rzeczowy dopiero w tomach III i IV. Orientację w treści poszczególnych tomów ułatwia czytelnikowi umieszczony na końcu IV tomu systematyczny spis treści. To pomieszanie zawartości poszczególnych tomów, jak również przeszło trzydziestoletni okres potrzebny dla przygotowania całego wydawnictwa, świadczą o trudnościach, z jakimi walczyli wydawcy, a zarazem świadczą też — i to bardzo pochlebnie — o uporze, z jakim dążyli oni do doprowadzenia zamierzonego dzieła do końca. Jeśli chodzi o walor naukowy dzieła, to jest on niezaprzeczalny, a można nawet powiedzieć więcej — bezprecedensowy. Źródło bowiem nie tylko zostało wzorowo wydane, ale zarazem zbadane i naświetlone pod różnymi względami, korzystanie zaś z niego zostało ułatwione dzięki zawartym w samym źródle rejestrom treści ortyłów poszczególnych ksiąg (T. I), jak i dzięki opracowanym przez wydawców zestawieniom — według wystawców ortyłów i ich odbiorców oraz zestawienie ortyłów należących do tej samej sprawy (T. III), dalej dzięki indeksowi nazw i nazwisk (T. I) i indeksowi rzeczowemu (T. III), wreszcie słownikowi prawniczemu (T. IV).

Profesorowi dr Gerhardowi Buchdzie, który sam pozostał na placu boju, należą się słowa wysokiego uznania z okazji doprowadzenia dzieła do końca.

WITOLD MAISEL (Poznań)

Richard Puza, *Res iudicata. Rechtskraft und fehlerhaftes Urteil in den Decisionen der Römischen Rota*. Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien, herausgegeben von Hermann Baltl, tom 29. Leykam-Verlag, Graz 1973, ss. 147.

Recenzowana praca powstała na Uniwersytecie w Grazu, z inicjatywy profesora Helmuta Schnizera, jako rozprawa habilitacyjna autora. Przedmiotem badań austriackiego kanonisty stała się problematyka pojęcia „sprawy osądzonej” i jego stosunku do wyroku, szczególnie zaś wyroku wadliwego, oraz do środków prawnych i całokształtu porządku prawnego w świetle judykatury Trybunału Roty.

Rzymskiej w XVI i XVII stuleciu. Chodzi zatem o orzecznictwo centralnego sądu kościelnego, który w owym czasie sprawował jurysdykcję nie tylko w sprawach duchownych, ale również — jako cywilny sąd apelacyjny Państwa Kościelnego — w sprawach z zakresu świeckiego prawa cywilnego. Stąd też praca autora, posuwając naprzód stan wiedzy kanonistycznej, rzuca także sporo światła na rozwój instytucji prawa procesowego w ogólności.

Monografia składa się z sześciu rozdziałów. Pierwszy z nich poświęcony został zagadnieniom wstępnym (s. 17 - 35), w drugim traktuje autor o *res iudicata* jako stadium postępowania sądowego (s. 37 - 58), a w trzecim o wyrokach *quae nunquam transeunt in rem iudicatam* (s. 59 - 87). W rozdziale czwartym jest znów mowa o *res iudicata* jako skutku prawnym (s. 89 - 113), w piątym zaś o środkach prowadzących do uchylenia wyroku prawomocnego z jednej, a wyroku nie nabywającego powagi sprawy osądzonej z drugiej strony (s. 115 - 134). Wreszcie w zwięzłym rozdziale szóstym formułuje autor swoje wnioski końcowe, w których wskazuje na dwoisty charakter omawianej instytucji (jako stadium procesowego i skutku prawnego), wyszczególnia cechy charakteryzujące ją w obu aspektach oraz podkreśla ścisły jej związek z zagadnieniem środków prawnych (s. 135 - 137).

Główną podstawę źródłową pracy stanowi obszerny zbiór *Decisiones Rotae Romanae*, zachowanych w Archiwum Watykańskim częściowo w formie rękopiśmiennej, a częściowo drukowanej. Oprócz paru tysięcy wspomnianych orzeczeń uwzględnił też docent Puza bogatą literaturę, zarówno dawną jak i współczesną. Wśród tej ostatniej uwagę polskiego czytelnika zwraca znajomość książki Władysława Nachtmanna, *Trybunał Roty Rzymskiej*, opublikowanej w Lublinie w 1957 r. (s. 17).

LESŁAW PAULI (Kraków)

Spółczesność - gospodarka - kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej, Warszawa 1974, PWN, ss. 442.

Różnorodności zainteresowań badawczych jubilatą w pełni odpowiada szeroki wachlarz problemów poruszonych w trzydziestu czterech studiach ofiarowanych przez uczniów oraz krajowych i zagranicznych przyjaciół. Dzieje handlu dalekosiężnego, problematyka rolnictwa nowożytnego i rzemiosła, stosunki społeczno-gospodarcze w przedkolonialnej Afryce i Azji, historia kultury, oto najważniejsze grupy tematyczne, dające wydzielić się z tego zbioru. Wyraźna przewaga aspektów ekonomicznych powoduje, że tylko kilka rozpraw wzbudzi szczególnie zainteresowanie historyków państwa i prawa. Są to: K. H. Takahashi — *Najnowsze kierunki badań nad japońskim feudalizmem* (s. 339 - 48, po polsku); A. Tenenti — *Machiavellego widzenie zjawisk kulturowych* (s. 349 - 59, po franc.); M. Tymowski — *Wydzielanie się z wspólnot rodzinnych poprzez nadanie panującego indywidualnej własności w Sudanie zachodnim XVI w.* (s. 375 - 80); A. Wyczański — *Narodziny nowożytnej administracji wielkich majątków w Polsce XV - XVI w.* (s. 407 - 12); B. Zientara — *Próba krytycznej analizy pojęcia „Drang nach Osten”, pozbawionego naukowego sensu w odniesieniu do czasów wcześniejszych niż wiek XIX - XX* (s. 425 - 33). Prezentowany tom nie znalazł się w dystrybucji księgarskiej. Nakładem dysponuje, rozprowadzając go w drodze wymiany, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

P. W. Sowietow, *Issledowanija po istorii feodalizma w Mołdawii*, t. I — *Oczerki istorii ziemlewladienija w XVI-XVIII w.w.*, Izd. Stiinca, Kisziniew 1972, ss. 510. AN Mołdawskiej SSR — Institut Istorii.

Praca stanowi fragment obszerniejszych studiów autora nad kształtami feudalizmu w Mołdawii, poświęcony charakterystyce rozwoju miejscowej własności ziemskiej. Wbrew opiniom większości badaczy zakładających, że bądź to w Mołdawii aż po wiek XVIII utrzymywały się silne przeżytki ustroju rodowo-plemiennego, bądź też miała tam występować swoista forma „chłopskiego feudalizmu”. P. W. Sowietow na podstawie wszechstronnej analizy, również kwantytatywnej, źródła, doszedł do następującej konkluzji: W XV w. wielka i średnia własność feudalna obejmowała ca 89% powierzchni, by w sto lat potem skurczyć się do ca 45% i następnie ponownie rozszerzyć swój stan posiadania. Proces kurczenia się większych posiadłości uwarunkowały zarówno działy majątkowe w ich obrębie, jak i polityka gospodarów, obdzielających drobnymi nadziałami gruntu swobodną ludność w zamian za powinności wojskowej natury. W wiekach XVII - XVIII władza państwowa przyczynić miała się z kolei do likwidacji drobnych gospodarstw zależnych bojarów, tych ostatnich spychając do pozycji zależnych chłopów. Precyzja analiz faktograficznych z jednej, oraz szerokość teoretycznego widzenia analizowanych problemów sprawiają, iż omawiana książka należy do najcenniejszych monografii stosunków feudalnych, powstałych we współczesnej nauce radzieckiej.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

S. O. Szmidt, *Stanowienie rossijskiego samoderzawstwa. Issledowania socialno-politiceskoj istorii wremeni Iwana Groznego*, Izd. Mysl, Moskwa 1973, s. 359.

Autor, prezes Komisji Archeograficznej AN ZSRR, oraz profesor Studium Archiwalnego znany jest jako wybitny źródłoznawca, historyk kultury, a także ustroju społeczno-politycznego Rusi moskiewskiej. Niniejsza praca, oparta na ogromnym materiale źródeł drukowanych i rękopiśmiennych, składa się z trzech odrębnych studiów od różnych stron podejmujących wspólny im problem, a mianowicie daty narodzin i charakterystyki wczesnej fazy rosyjskiego absolutyzmu. Są tu: analiza genezy i przebiegu moskiewskiego powstania 1547 r. (s. 14 i n.), problem pierwszych soborów ziemskich (s. 120 i n.), wreszcie narodziny wyspecjalizowanego, biurokratycznego aparatu (s. 262 i n.). Umieszczone na końcu książki obszernie przypisy niestety nie ułatwiają lektury. Spośród najważniejszych propozycji autorskich warto zwrócić uwagę na następujące. Przemiany ustrojowe dokonujące się w XVI w. to nie tyle centralizacja ustrojowa, bo ta wiąże się dopiero z rozwojem stosunków kapitalistycznych, lecz wielostronna unifikacja wymierzona przeciwko wielkim feudałom i przeprowadzana rękami wyodrębnionej, uzależnionej od cara, coraz bardziej wyspecjalizowanej grupy urzędniczej. Absolutystyczne posunięcia carów tamtej doby dają się przyrównać do analogicznych posunięć dokonywanych we Francji XV - XVI, czy Anglii XVI w. W związku z tym podnosi autor wątpliwość, czy radziecy historycy słusznie tak ostro przeciwstawiają dobę stanowej monarchii absolutyzmowi, skoro obie te formy rządów przez czas dłuższy współistniały ze sobą. Co się tyczy wreszcie soborów, były one instytucjami stanowymi, antyarystokratycznymi, ale w pełni kontrolowanymi, a nawet kierowanymi przez carów.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)

Bayle polémiste. Extraits du Dictionnaire historique et critique. Présentation, notes et choix de textes par Jacques Solé, Paris 1972; Ed. R. Laffont, ss. 242.

Jeżeli wielcy filozofowie i uczeni XVII w. przygotowali grunt dla rozwoju myśli XVIII w. to swoistym kodyfikatorem i radykalnym propagatorem dorobku wieku XVII stał się pierwszy — *avant la lettre* — encyklopedysta Pierre Bayle (1647 - 1706), francuski protestant, który w swej holenderskiej przystani opracował słynny *Dictionnaire* (I wydanie w 1697 r.), dzięki któremu przeszedł do historii jako wielki nauczyciel Europy oświeconej. Znaczenie Bayle'a dawno już docenione w dziejach intelektualnych Europy od czasów D. Mornet, P. Hazard'a, zostało szczegółowo udokumentowane parę lat temu znakomitą pracą Elisabeth Labrousse (I - II, 1963 - 4). Paradoxem pozostaje przecież fakt, iż przez cały wiek XIX i do tej chwili nie dokonano żadnego wydania głośnego dzieła Bayle'a i nie posiadamy do tej pory nawet naukowo opracowanego wyboru jego pism. Omawiane wydanie ma cele nade wszystko popularne, chce przypomnieć Słownik Bayle'a jako monument myśli krytycznej, wielkie dzieło niezależnego racjonalisty, człowieka, który na kontynencie zamyka epokę sporów religijnych, a otwiera okres tolerancji, wątplenia i poszukiwań. Omawiany wybór ma zbyt szczupłe ramy, by mógł uwydatnić główne wątki tematyczne jak i cechy metody Bayle'a, a eksponuje głównie polemiczne wartości twórcy Słownika, który nie uchylał się od podejmowania kontrowersyjnych tematów, koncentrując swe zainteresowania na problematyce filozoficznej i wyznaniowej. Drapieżny język i zamiłowanie do ironii zapowiadają jakby *esprit voltairien*. Voltaire zresztą uważał się za następcę Bayle'a. Omawiany wybór mimo swej popularnej formy ułatwi rozpowszechnienie pewnych ważkich tekstów Bayle'a także i w pracy naukowej.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Poznań)

Robert Mandrou, *Des Humanistes aux hommes de science. XVIe et XVIIe siècles, Tome 3 — Histoire de la pensée européenne*, Ed. du Seuil, Coll. Points. Paris 1973, ss. 244.

Kolekcja Points w zgrabnej formie (przypominającej obecną formę kolekcji *Evolution de l'Humanité*) publikuje pierwsze tomy zbiorowej historii myśli europejskiej, rozumianej przecież nie tylko jako historia doktrynalna, lecz jako ogólna panorama życia umysłowego w Europie w danej epoce. Tom 1 serii dotąd się nie ukazał, tom 2 pióra znakomitego znawcy średniowiecza prof. Philippe Wolffa (z Tuluzy) nosi tytuł *L'éveil intellectuel de l'Europe du IXe au XIIe siècles*. Książka Roberta Mandrou to nade wszystko esej stanowiący próbę rozważań syntetycznych nad socjologią i treścią życia intelektualnego, nad ewolucją struktur instytucjonalnych i struktur myślowych określających rozwój europejskiej filozofii, nauki, kultury. Tak więc w centrum zainteresowań autora pozostają czynniki określające kształtowanie się i rozwój grupy ludzi, których zawodem stała się twórczość intelektualna, a w dalszej kolejności problem ich roli w życiu politycznym i społecznym epoki. Można więc powiedzieć, iż otrzymaliśmy swego rodzaju socjologię kultury umysłowej w dobie renesansu i baroku, a nie uporządkowany wykład przedmiotu określanego na francuskich uczelniach jako „*histoire des idées*”. Omawiana praca podzielona została na 5 rozdziałów. Rozdział I prezentuje obraz lat 1480 - 1520, bilans późnego średniowiecza i rozwój dynamiczny humanistycznej *république des lettres*. Co najbardziej uderza przy lekturze skondensowanego tekstu Mandrou to fakt, iż stanowi on próbę rzeczywistej historii porównawczej europejskiej, że nie jest to historia europejska widziana nade wszystko przez pryzmat spraw francuskich lecz, że autor podjął trud komponowania swych analiz i dokumento-

wania ich przykładami z najrozmaitszych dziedzin, krajów, sytuacji. Warto zauważyć, iż sprawy polskie w ten obraz zostały wkomponowane i że Mandrou należy do nielicznych historyków francuskich, dla których Europa stanowi realną jedność i nie jest wyłącznie Europą zachodnią. Rozmiary książki określiły jej charakter. Jest to siłą rzeczy w niejednym dyskusyjna próba akcentowania pewnych wątków, linii generalnych, wskazywania nade wszystko na rzeczy ważne *à la longue durée*. Rozdział II poświęcony został nade wszystko przełomowi reformacyjnemu (lata 1520 - 1560). Pod tytułem *Reclassements et affrontements* (lata 1560 - 1600) maluje Mandrou sytuację intelektualną Europy u progu wieku XVII w wyniku kontrofensywy kościoła katolickiego. Najciekawsze pozostają dwa ostatnie rozdziały poświęcone wiekowi XVII, epoce szczególnej, pełnej kontrastów, wielkiemu rzeczywiście wiekowi myśli europejskiej. To u progu XVII w. humanistyczna *république des lettres* przekształca się w nowoczesną społeczność uczonych. Jest to przecież zarazem epoka mistyków i libertynów, wiek erudytów („*l'érudition galopante de ces savants omnivores insatiabiles...*”, s. 155) i wiek wykuwania nowych, wspaniałych metod naukowych. Nowe spojrzenie na jansenizm, oryginalna próba zwięzłego omówienia rewolucji naukowej XVII w. (idzie tu Mandrou szczególnie za ustaleniami Koyré, Chaunu), a także stały nacisk na geografie intelektualną epoki, w której m. in. poważne miejsce znalazł Komeński — zasługują na szczególne podkreślenie podobnie jak i słuszna chyba tendencja autora akcentowania czynników ewolucji, wskazywania na rolę powolnych zmian ilościowych, których rezultaty globalne uwidaczniały się dopiero po znaczniejszym upływie czasu. W sumie lektura książki godna szczególnego zalecenia dla uchwycenia i zdefiniowania klimatu intelektualnego poszczególnych epok.

STANISŁAW SALMONOWICZ (Poznań)

Die Französische Revolution. Anlässe und langfristige Ursachen, hrsg. vom Eberhard Schmitt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Wege der Forschung, Bd. CCXCIII, Darmstadt 1973, ss. 533.

Spośród sygnalizowanych już poprzednio tomów serii przedruków najcelniejszych rozpraw minionego półwiecza (por. CPH XXIV, 2, s. 260) niniejszy wyróżnia się odejściem od Niemcocytryzmu, tak przez dobór tematyki, jak i samych rozpraw (n.b. przedrukowywanych w języku oryginału). W rezultacie wśród szesnastu tekstów znalazł się jeden niemiecki (E. Schmitt, o przemianach systemu przedsiębiorstwa w XVIII w.), jeden radziecki, ale drukowany we Francji (W. P. Wołgin o przemianach ideologii rewolucyjnej), sześć francuskich (H. Séé o społeczno-gospodarczych przesłankach rewolucji; E. Labrousse, o kryzysie gospodarczym schyłku Ancien Régime'u; G. Lefebvre, o micie rewolucji; D. Richet o genezie ideologii rewolucyjnej; A. Soboul o znaczeniu rewolucji francuskiej we współczesnym świecie; R. Robin — o lennach i feudalizmie w ideologii prawnej XVIII w.), wreszcie osiem prac anglosaskich, z czego dwie L. R. Gottschalka (*Rewolucja wynikiem sprzyśiężenia?*; *Filip Sagnac a przyczyny wybuchu rewolucji*), oraz H. Payre'a o wpływach myśli oświeceniowej na rewolucję, o jej wybuchu (G. E. Rudé), o mitach stworzonych wokół jej przebiegu i znaczenia (A. Cobban), o genezie powstania chłopskiego z 1789 r. (A. Davies), o sytuacji roku 1788 (E. L. Eisenstein), wreszcie o niekapitalistycznych źródłach bogactw i ich związkach z wybuchem rewolucji (G. V. Taylor). Całość zbioru uzupełniają zwięzły wstęp wydawcy, selektywna bibliografia (ca 200 pozycji) i noty biograficzne autorów.

STANISŁAW RUSSOCKI (Warszawa)